

The Role of Endowment in the Development of Water Supply Systems in Iran

Sedigheh parvizinia¹

1) PhD in History of Iran after Islam. History Department, Faculty of Literature and Humanities, Shiraz University. Shiraz, Iran

Email: sedighehparvizinia@gmail.com

Article Info	Summary
<p>Article type: Research Article</p> <p>Article history: Received: 17 Janu2023 Received in revised form: 6Apr 2023 Accepted: 5 May 2023 Published online: 22May 2023</p> <p>Keywords: Endowments, Waqf, Water supply systems, Reservoir, Aqueduct, Timurid period.</p>	<p>ABSTRACT</p> <p>The history of endowment or waqf in Iran dates back to pre-Islamic times. One of the important functions of the endowment is to contribute to the welfare and comfort of the general public. Considering the scarcity of water in Iranian land and the importance of water supply systems in the economy of human societies, providing water in Iran has always been a very valuable and charitable activity. Timur's attacks and conflicts between princes, emirs, and natural factors had destroyed the water supply systems during the period of Timur's successors (807-911 AH), so it was necessary to create and reconstruct these facilities and utilize all capacities in this direction. This research, using a descriptive-analytical method and library resources, examines the role of endowment in the development of water supply systems during the time of Timur's successors. The research findings indicate that the actions of Timur's successors in creating and reviving water supply systems took place during the reign of Shahrukh Timurid, Sultan Abu Sa'id, and Sultan Hussein Bayqara, mostly in the eastern regions of Iran, namely Herat and parts of Khorasan, and the development of water supply systems in the other areas such as Yazd, Isfahan, and the southern regions of Fars was carried out by utilizing the capacity of the endowment institution and by various groups of society such as officials, rulers, local elders, and mystics.</p> <p>Introduction</p> <p>One of the important functions of endowments or waqf is to create welfare and provide for the material needs of the general public, in other words, it is an economic function. Considering the dryness and water scarcity of the Iranian land and the importance of water in the emergence of human civilization, especially in the prosperity of agriculture, endowments or waqf and charitable actions have always helped to repair and expand water supply systems. The Mongol</p>

invasion of Iran caused damage to the water supply systems, of course, later during the Ilkhanate period, efforts were made to repair the water supply systems. During the time of Timur's successors, due to the expansion of endowments (Waqf), the capacity of the endowment institution was used to develop water supply systems. In the Timurid period, water consumption management was of great importance. In each region, there were specific laws regarding the source and access to water, and water money was one of the customary taxes in this period.

Material & Methods

Due to the water scarcity in Iran, there has always been a water issue. The importance of water supply systems in the economy of Iranian society and the need to provide water in Iran have always been important for water supply. Since Timur's attacks and conflicts between princes, emirs and natural factors had destroyed water supply systems during the period of Timur's successors (807-911 AH), the question arises: what measures did the Timurid emirs take to create and reconstruct water facilities and utilize all water supply capacities? What was the role of endowment in the development of water supply systems during the time of Timur's successors? The answer to this question can be obtained with a historical method and a descriptive-analytical approach and using library resources.

Discussion

Water and water supply have always been a problem in Iran. The Timurid government has also been faced with this issue from the very beginning. Therefore, during the reign of Timur and his successors, such as Shahrukh, various measures were taken to create public welfare. Various places were built by the emirs and elders of the government, their wives and children, and endowments (Waqf) were given to many of these public buildings. In addition to these measures, restoration, improvement, and reconstruction were among their priorities. Timur's successors paid attention to the creation and restoration of water supply systems and the development of trade and economic prosperity. The construction of dams such as the Golestan Dam, the construction of aqueducts and their restoration and layering, or the construction of Kariz and Abanbar (Reservoir) were also among their priorities. The existence of numerous endowment letters shows that water-related endowments (Waqf) were important and effective in solving the water problem.

Results & Conclusions

Studies have shown that the period of Timur's successors is an important period for the advancement of the culture of endowment (Waqf) in Iran. During this period, the construction of places and the determination of endowments (Waqf) to cover expenses were common, and this issue helped development and prosperity. Considering the vital role of access to water in prosperity, especially in the prosperity of agriculture, one of the actions of Timur's successors was the creation and restoration of water supply systems, which was often carried out in Herat and its surroundings and parts of Khorasan. During this period, considering the water shortage and dryness of most regions of Iran and their distance from the capital, Timur's successors established and reconstructed water supply systems by benefactors, officials, and influential individuals such as mystics, taking advantage of the capacity of the endowment institution. According to the results of this study, despite the public benefit actions and some endowments (Waqf) of Timur's successors in the field of water supply, their endowment (Waqf) actions were more extensive and impressive in the central regions of Iran. Given that the proceeds of water endowments were initially spent on their repair and reconstruction, the endowment helped ensure the sustainability of water. It should also be noted that historical books often focus on the endowments (Waqf) of kings, sages, and officials, and do not mention the water endowments (Waqf) of other benefactors, while in many cases, the endowments (Waqf) of benefactors were larger and contained more items, and we only learn about this through the endowment (Waqf) documents that sometimes survive.

List of sources with English handwriting

- Abu Nasri Haravi, Qasim bin Yusuf (1968). *Treatise on the Path of the Waters of the Qolb and the Waters of the Rivers and the Lands of the Province Blocks*, edited by Mayal Haravi, Tehran: Iran Foundation Publications [In Persian].
  - Ahmadloo, Rasool, Mohammad Abu Najmi (1993). "Endowment of the Fakhriyyah Tomb in Khanj Fars", *Al-Khwarizmi's History*, Vol. 9, No. 34, pp. 3-16. [In Persian]
  - Afzal al-Din Kermani, Ahmad ibn Hamed (1947). *History of Afzal: The Origins of the Time in the Events of Kerman*, edited by Mehdi Bayani, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
  - Anani, Bahram, Fakhreddin Mohammadian and Khadija Sharif Kazemi (1993). "The Historical and Inscribed Reservoirs of Ferdows in South Khorasan", *Greater Khorasan Research Journal*, Vol. 5, No. 16, pp. 13-25 [In Persian].
-

- Anbari, Marzieh and Anwar Khalandi (1992). "A Study of the Endowment Issue in the Timurid Period", *Tarikh-e Pajoohi*, Vol. 51, pp. 1-20. [In Persian]
- Baghdadi, Baha' al-Din Muhammad ibn Muayyid (2006). *Al-Tawasul Ili Al-Tarassaal*, edited by Ahmad Bahmaniyar, Tehran: Asatir. [In Persian]
- Bayhaqi, Abolfazl Muhammad ibn Hussein (Bita) *Tarikh-i Bayhaqi*, Tehran: Donya al-Kitab. [In Persian]
- Daneshpajouh, Mohammad Taghi (1967). "Amir Chaqmaq's Endowment", *Maarif Islamic*, Vol. 4, pp. 106-115. [In Persian]
- *Documents of Iranian Architecture* (2009). Edited by Emad al-Din Sheikh al-Hikmaei, First Office, Tehran: Institute for Translation and Publishing of Artistic Works. [In Persian]
- Dolatshah Samarqandi, Amir Ala-ud-Dawlah (1983). *Tazkirah al-Shu'ara*, edited by Edward Brown, Tehran: Asatir [In Persian].
- Cheraghi, Zohreh (1388). *Analysis of the role of the Qanat in the historical life of Yazd from the Ilkhanate period to the first Pahlavi period 674-1320/1295-1941*, PhD thesis in the field of history of Iran in the Islamic period, Isfahan: History Department, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan. [In Persian]
- Esfazari, Moin al-Din Muhammad (1959). *Rozat al-Janat fi Awsaf Medinah Herat*, Vol. 1, edited by Seyyed Mohammad Kazem Imam, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ebrahim Bay Salami, Mehri (2013). *Khaf's Historical Monuments from the Early Islamic Period to the End of the Qajar Period*, Master's Thesis, Mashhad: Shahid Motahari Theology Faculty, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
- Esfazari, Moin al-Din Muhammad (1959). *Rozat al-Janat fi Awsaf Medinah Herat*, Vol. 2, edited by Seyyed Mohammad Kazem Imam, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Gardezi, Abdolhai bin Zahhak (1315). *Zayn al-Akhbar*, Introduction by Mohammad Qazvini, Tehran: Adab Library. [In Persian]
- Jafari, Jafar ibn Muhammad (2005), *History of Yazd, with the help of Iraj Afshar*, vol. 3, Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Junaid Shirazi (2005). *Tazkirah Hezar Mazar*, edited by Abdol-Wahhab Noorani-Vesal, Shiraz: Ahmadi Library. [In Persian]
- Hafez Abro, Abdullah bin Lotfollah (1991). *Historical Geography of Khorasan*, edited by Gholam-Reza Varhram, Tehran: Ete'laat. [In Persian]
- Hafez Abro, Abdullah bin Lotfollah (2001). *Zabdah-e-Tawarikh, Introduction, Corrections and Comments* by Seyyed Kamal Hajj Seyyed Javadi, Vol. 3, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Hosseini Torbati, Abu Talib (1963). *Tazookat Teymuri*, Tehran: Asadi Bookstore. [In Persian]

- Hosseini Yazdi, Seyyed Rok-al-Din Muhammad (1986), *Waqfnameh Jame-al-Khairat*, translated by Seyyed Ja'far Ghadhban with the collaboration of Seyyed Makki Makian and Khalil Khojasteh, Yazd: General Administration of Hajj, Endowments and Charity Affairs of Yazd Province. [In Persian]
  - Khwandmir, Ghiyath-al-Din bin Hamam-al-Din (2003). *Ma'ather-ul-Muluk*, edited by Mir Hashem Muhaddis, Tehran: Rasa. [In Persian]
  - Khwandmir, Ghiyath-ud-Din bin Hamam-ud-Din (1378). *Makarem-ul-Akhlaq*, edited by Mohammad Akbar Ashiq, Tehran: Miras Maktoob. [In Persian]
  - Khwandmir, Ghiyath-ud-Din bin Hamam-ud-Din (1380). *Tarikh Habib-ul-Sirr fi Akhbar Ifrad Bashar*, vols. 3 and 4, under the supervision of Mohammad Dabir-Siyaghi, Tehran: Khayyam Bookstore. [In Persian]
  - Khoshnoudi, Effat and Asghar Montazer-ul-Qa'im (1393). "Review and explanation of the status of Imam Ali's (AS) endowments", *Shi'ite Studies*, vol. 12, no. 48, pp. 227-248. [In Persian]
  - Lal Shatri, Mustafa (1397). "Public Benefit Activities at the Court of Sultan Hussein Bayaqara in Khorasan (875-911 AH) (Based on Historical Texts)", *History of Islam and Iran*, Al-Zahra University, Vol. 28, No. 39, pp. 65-86. [In Persian]
  - Limbert, John (1386). *Shiraz in the Time of Hafez: The Splendor of the Iranian City in the Middle Ages*, translated by Homayoun Sanatizadeh, Shiraz: Daneshnameh Cultural and Research Institute [In Persian].
  - Pasandideh, Mahmoud (2004). "Four Endowment Schools from the Timurid and Safavid Periods", *Endowment for the Eternal Legacy*, vol. 12, vol. 47 and 48, pp. 14-18. [In Persian]
  - Rahmati, Mohsen (1994). "Economic conditions of Khorasan during the reign of Sultan Abu Sa'id Gorkan", *Journal of Social and Economic History*, Vol. 4, Vol. 2, pp. 73-92. [In Persian]
  - Rahmati, Mohsen and Fatemeh Yousefvand (1993). "Sultan Hossein Bayaqara and the Economic Life of Khorasan", *History of Iran after Islam*, Vol. 4, No. 7, pp. 79-99. [In Persian]
  - Rashid-edin Fazl-Allah Hamadani (2536). *Rab-e-Rashidi's Endowment*, edited by Mojtaba Minovi and Iraj Afshar, Tehran: National Art Association. [In Persian]
  - Rezaei, Omid (2007). "A Comparative Study of the Endowment of Qazi Rukn-edin Amid-ol-Molk Semnani with Endowments of Several Years", *Miras Javidan*, Vol. 15, No. 59, pp. 66-101. [In Persian]
  - Rafiei, Amir-Taymur (2007). "A Survey of the Economic Conditions of Greater Khorasan during the Timurid Era", *History of Mahallat Azad University*, Vol. 2, No. 6, pp. 61-84. [In Persian]
  - Samarqandi, Kamal-edin Abdol-Razzaq (2004). *Matal Sa'din and the Bahrain Forum*, Vol. 2, edited by Abdol-Hossein Nava'i, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
  - Shahed, Ahmad (1989). "Esfarayen Endowments and the Mahar Dam", *Ayandeh*, Vol. 16, No. 5-8, pp. 568-573. [In Persian]
-

- Salehi, Kourosh and Razieh Posadeh (1992). "The Reservoirs of Qohestan", Greater Khorasan Research Journal, Vol. 3, No. 8, pp. 51-63. [In Persian]
- Farahnaki, Shahram, Jamshid Norouzi, Houshang Khosrobigi and Shahram Yousefifar (1995). "A Study of the Agricultural Situation of Khorasan and Transoxiana during the Timurid Period", Research Journal of Local History of Iran, Vol. 5, No. 1, pp. 42-75. [In Persian]
- Kateb, Ahmad bin Hussein (2007). New History of Yazd, with the Efforts of Iraj Afshar, Vol. 3, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Karimian, Hassan and Maryam Rahimnejad (2016). "Recovering the Spatial Structure of the Historical City of Saveh Based on Architectural Works and Archaeological Evidence", Studies of the Islamic Iranian City, Vol. 7, No. 25, pp. 29-42. [In Persian]
- Qomi, Hassan bin Mohammad (2006). *History of Qom, translated by Taj al-Din Hassan Abd al-Malik Qomi*, researched by Mohammad Reza Ansari Qomi, Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library, Treasury of Islamic Manuscripts. [In Persian]
- *Zoroastrian Civil Law during the Sassanid Period* (1986). Compiled and translated by Rostam Shahzadi, Tehran: Tehran Zoroastrian Association. [In Persian]

Cite this article: parvizia, Sedigheh (2023) *The Role of Endowment in the Development of Water Supply Systems in Iran*. Journal of Iranian and Islamic studies. Vol 13.No1. Spring 2023. PP.31-56.

DOI: 10.30484/JII.2023.3413.1116

© The Authors: Sedigheh parvizia,

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

نقش وقف در توسعه نظام آبرسانی در ایران دوره تیموریان

صدیقه پرویزی نیا

دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: sedigheparvizinia@gmail.com

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>قدمت وقف در ایران به دوران پیش از اسلام می‌رسد. یکی از کارکردهای مهم وقف، یاری‌رساندن به رفاه و آسایش عموم است. با توجه به کم‌آبی سرزمین ایران و اهمیت سیستم‌های آبرسانی در اقتصاد جوامع بشری، همواره تأمین آب در ایران بسیار ارزشمند و فعالیتی نیکوکارانه بوده است. حملات تیمور و کشمکش‌های شاهزادگان، امرا و عوامل طبیعی موجب تخریب سیستم‌های آبرسانی در دوره جانشینان تیمور (۸۰۷-۹۱۱ ه.ق)، شده بود، بنابراین ایجاد و بازسازی این تأسیسات و بهره‌گیری از همه ظرفیت‌ها در این جهت ضروری بود. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به بررسی نقش وقف در توسعه سیستم‌های آبرسانی در زمان جانشینان تیمور گورکانی می‌پردازد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که اقدامات جانشینان تیمور در راستای ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی، در زمان شاهرخ تیموری، سلطان ابوسعید و سلطان حسین بایقرا و اغلب در مناطق شرقی ایران یعنی در هرات و بخش‌های از خراسان صورت گرفته است و توسعه سیستم‌های آبرسانی در سایر مناطق مثل یزد، اصفهان و مناطق جنوبی فارس با بهره‌گیری از ظرفیت نهاد وقف و توسط گروه‌های مختلف جامعه چون صاحب‌منصبان، حکام، بزرگان محلی و عرفا صورت گرفته است.</p>	<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۵ تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱</p> <p>واژه‌های کلیدی: وقف، سیستم‌های آبرسانی، عصر تیموریان، قنات، آب‌انبار، شاهرخ تیموری.</p>

استناد: پرویزی نیا، صدیقه (۱۴۰۲) نقش وقف در توسعه نظام آبرسانی در ایران دوره تیموریان، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صص ۳۱-۵۶.

DOI: 10.30484/JII.2023.3413.1116

© نویسنده: صدیقه پرویزی نیا
ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مجله مطالعات ایرانی اسلامی

شماره ۲۸۹۱ - ۲۳۲۲

شماره ۲۹۶۱ - ۲۷۱۷

دوره ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲، صفحه ۳۱-۵۶.

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

مقدمه:

یکی از کارکردهای مهم وقف، ایجاد رفاه و تأمین نیازهای مادی عموم افراد جامعه و به عبارت دیگر کارکرد اقتصادی است. با توجه به خشکی و کم‌آبی سرزمین ایران و اهمیت آب در پیدایش تمدن بشری، بویژه در رونق کشاورزی، همواره وقف و اقدامات نیکوکارانه به مرمت و گسترش سیستم‌های آبرسانی یاری رسانده‌اند. هجوم مغولان به ایران، موجب آسیب سیستم‌های آبرسانی گردید، البته بعدها در زمان ایلخانان، تلاش‌هایی برای ترمیم سیستم‌های آبرسانی صورت پذیرفت.

در زمان جانشینان تیمور با توجه به گسترش موقوفات، از ظرفیت نهاد وقف برای توسعه سیستم‌های آبرسانی بهره گرفته شد. در دوره تیموری مدیریت بر مصرف آب، اهمیت زیادی داشت. در هر ناحیه با توجه به منبع و چگونگی دسترسی به آب قوانین خاصی وجود داشت و آب‌بهاء از مالیات‌های مرسوم در این دوره بود (مروارید، ۱۳۹۲: ۲۱، ۷۰، ۷۱؛ لیمبرت، ۱۳۸۶: ۹۳؛ نامی، نسخه خطی شماره ۹۰۸۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ۵۱). آگاهی‌های ارزشمندی که در مورد مشاغل، مالیات‌ها و اصطلاحات مربوط به آب در رساله طریق قسمت آب قلب^۱ و مردجوی و اراضی بلوکات ولایات هرات تألیف قاسم بن یوسف ابونصری هروی در اواخر دوره تیموری حدوداً از زمان در زمان سلطان حسین بایقرا به بعد، وجود دارد (ابونصری هروی، ۱۳۴۷: ۱۷-۹۷)، بیانگر مدیریت و نظارت دقیق بر مصرف آب است.

بیشتر دوران حکومت تیمور در کشورگشایی‌ها سپری گشت و اقدامات عمرانی او در سال‌های پایانی حیات او صورت گرفت. جانشینان تیمور به عمران و آبادانی روی آوردند. از آنجا که آبادانی بدون دسترسی به آب امکان‌پذیر نیست، مسئله احداث و ترمیم سیستم‌های آبرسانی مورد توجه قرار گرفت. وقف‌های صورت گرفته درحوزه آبرسانی دو دسته بودند، گاه یک نوع سیستم آبرسانی مثل یک قنات وقف می‌شد و گاه بناهای عام‌المنفعه مثل مدرسه و مسجد احداث می‌گردید و برای تأمین هزینه‌ها، برای آن موقوفات آبی مثل چاه، قنات تعیین می‌گردید. با توجه به جایگاه اساسی آب در آبادانی و گسترش موقوفات در دوره جانشینان تیمور، این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که وقف چه نقشی در گسترش سیستم‌های آبرسانی در دوره جانشینان تیمور گورکانی داشته است؟ منظور از

سیستم‌های آبرسانی در این پژوهش قنات، بند، جوی، نهر، آب‌انبار^۲ و چاه می‌باشد که آب را به زمین‌های کشاورزی و باغات برای آبیاری و مناطق مسکونی برای شرب و مصارف دیگر می‌رساند. در مورد موضوع نقش وقف در توسعه سیستم‌های آبرسانی در دوره جانشینان تیمور تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است و تنها برخی از پژوهش‌ها اشاراتی به اقدامات صورت گرفته در حوزه آبرسانی داشته‌اند. رفیعی (۱۳۸۶) در مقاله «سیری در اوضاع اقتصادی خراسان بزرگ در عهد تیموری» اشاراتی کوتاه به اقدامات تیموریان در حوزه آبیاری در خراسان دارد. چراغی (۱۳۸۸) در پژوهش «تحلیل نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره‌ی ایلخانان تا دوران پهلوی اول ۶۷۴-۱۳۲۰ش / ۱۲۹۵-۱۹۴۱م»، ضمن بیان موقوفات آبی امیر چقماق حاکم محلی یزد و همسرش، به جایگاه وقف در نگهداری قنات در این شهر اشاره کرده است. عنبری و خالندی (۱۳۹۱) در مقاله «بررسی مساله وقف در دوره تیموری» به موضوع وقف و موقوفات دوره تیموری به طور کلی پرداخته‌اند. رحمتی و یوسفوند (۱۳۹۲) در پژوهش «سلطان حسین بایقرا و حیات اقتصادی خراسان» به طور مختصر برخی از اقدامات سلطان حسین بایقرا در زمینه آبرسانی را بیان کرده‌اند. رحمتی (۱۳۹۴) تحت‌عنوان «اوضاع اقتصادی خراسان در عهد سلطان ابوسعید گورکان» به طور مختصر به پاره‌ای از اقدامات ابوسعید در زمینه سیستم‌های آبرسانی پرداخته است. در مقاله مذکور به نقش وقف در توسعه سیستم‌های آبرسانی اشاره نشده است. فرحناکی، نوروزی، خسرویگی و یوسفی‌فر (۱۳۹۵) در پژوهش «بررسی وضعیت کشاورزی خراسان و ماوراءالنهر در دوره تیموریان» تحت‌عنوان نظام آبیاری مطالبی در مورد اقدامات صورت گرفته در حوزه آبیاری در خراسان و ماوراءالنهر بیان کرده‌اند، البته به نقش وقف در این موضوع اشاره نکرده‌اند. لعل شاطری (۱۳۹۷) در مقاله «فعالیت‌های عام‌المنفعه دربار سلطان حسین بایقرا در خراسان (۸۷۵-۹۱۱ق) (با تکیه بر متون تاریخی)»، مطالب مختصری در مورد ایجاد آب‌انبار و حفر نهر در دوره مورد پژوهش، بیان کرده است.

مروری بر وضعیت وقف پیش از دوره تیموری با تأکید بر موضوع آبرسانی

قدمت نهاد وقف در ایران به دوران باستان بر می‌گردد. در متن حقوقی مادیان (ماتیکان) هزار دادستان که در زمان ساسانیان تألیف گردیده، قوانینی در مورد وقف و امور عام‌المنفعه وجود دارد (قانون مدنی زردتشتیان در زمان ساسانیان، ۱۳۶۵: ۶۸-۷۱). در زمان هخامنشیان و ساسانیان به موضوع تأمین آب

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۳۱-۵۶.

و ساماندهی مسایل آن، توجه ویژه‌ای شد و شاهان این سلسله‌ها اقداماتی در این زمینه انجام دادند (یحیایی، ۱۳۹۰: ۳۲). در زمان ساسانیان قنات‌های متعددی در شهر قم حفر شده بود و عموم افراد از آن بهره می‌بردند (قمی، ۱۳۸۵: ۱۲۷).

پس از ورود دین اسلام به ایران به دلیل تعالیم و توصیه‌های آن در جهت انجام امور خیر و تأمین نیازهای عموم افراد جامعه به خصوص نیازمندان، گرایش به وقف افزوده گشت. امام علی (ع) مزارع، نخلستان‌ها و چاه‌های آب متعددی احداث و تمامی آن‌ها را برای فقرا و نیازمندان وقف نمودند (خوشنودی و منتظرالقائم، ۱۳۹۳: ۲۲۷). با تشکیل حکومت‌های مستقل در ایران، سنت وقف ادامه یافت، چنانکه در زمان سامانیان دیوانی به نام دیوان اوقاف وجود داشت (نرشخی، ۱۳۶۳: ۳۶).

با توجه به کم‌آبی سرزمین ایران، ساماندهی امور آب و اقدامات عام‌المنفعه ضروری بود. بدین سبب در دوره طاهریان در سال ۲۲۴ه.ق در زمان عبدالله بن طاهر برای رفع اختلافات پیش آمده، کتابی در مورد قوانین و احکام کاریز با نام «قنی» توسط فقها تدوین شد (گردیزی، ۱۳۱۵: ۳). در دوره غزنوی، ابوالحسن عراقی که از دبیران آن حکومت بود، قناتی را که در شهر طوس خشک گردیده بود، لایروبی نمود و موقوفاتی برای آن تعیین نمود (بیهقی، بی‌تا: ۷۱۳). در دوره آل‌بویه وقف‌های بسیاری درحوزه‌های گوناگون صورت پذیرفت. حاکمان این سلسله اقدامات متعدد عام‌المنفعه‌ای درحوزه تأمین آب انجام دادند که از نمونه‌های آن ترمیم سدها و نهرهای بغداد توسط معزالدوله (یحیایی، ۱۳۹۰: ۳۴-۳۶) و احداث کاریزهایی در شهر قم برای دسترسی عموم افراد به آب بود (قمی، ۱۳۸۵: ۱۳۱-۱۳۲). در دوره سلجوقیان سنت وقف به حیات خود ادامه داد. خواجه نظام‌الملک طوسی مدرسه‌ای باشکوه در اصفهان احداث و موقوفات بسیاری برای آن تعیین نمود (مافروخی اصفهانی، ۱۳۸۵: ۱۸۱). در این دوران حاکم کرمان یعنی ملک‌قاورد، درجهت آسایش عموم مردم اقدامات عام‌المنفعه‌ای مثل حفر چاه آب در کرمان انجام داد (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۱۰). در دوره خوارزمشاهیان هم نهاد وقف به حیات خود ادامه داد (بغدادی، ۱۳۸۵: ۵۱-۵۴، ۶۱، ۷۱، ۷۲، ۸۵-۸۹، ۱۰۸، ۱۱۵-۱۱۷).

با هجوم مغولان به ایران در سال‌های آغازین قرن هفتم هجری قمری، سیستم‌های آبرسانی لطمات شدیدی دید. بعد با تشکیل دولت ایلخانی در سال ۶۵۶ق، نهاد وقف احیاء و از ظرفیت آن در جهت ایجاد و مرمت سیستم‌های آبرسانی استفاده شد، بطوریکه بررسی وقف‌نامه‌های خواجه رشیدالدین

فضل‌الله همدانی و سید رکن‌الدین و پسرش سید شمس‌الدین از واقفان بزرگ دوره ایلخانی، بیانگر توجه ویژه به حفظ و مرمت سیستم‌های آبرسانی می‌باشد (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۲۵۳۶: ۲۰۴-۲۱۵، ۴۵-۱۰۳، ۲۷۲-۲۷۶؛ حسینی یزدی، ۱۳۶۵: ۳۵-۳۲۰). حکومت‌های محلی نیز که بعد از زوال ایلخانان در ایران به قدرت رسیدند، اقدامات عام‌المنفعه‌ای در حوزه آبرسانی انجام دادند، چنانکه در زمان حکومت سربداران قنوت طوس و مشهد بازسازی شدند (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۲۸۳) و امیر پیرحسین از امرای سلسله چوپانی آبخانه‌ای بزرگ در شیراز بنا نمود (جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۴۰۴).

گسترش موقوفات در زمان جانشینان تیمور

جانشینان تیمور گورکانی به عمران و آبادانی، به خصوص ساخت بناهای عام‌المنفعه در پایتخت‌شان یعنی هرات روی آوردند. در دوره تیموریان سلاطین، امرا، صاحب‌منصبان، بانوان و سایر اعضای خاندان سلطنتی بناهای متعددی در شهر هرات بنا نمودند (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۶-۲۰۳).

در کتاب‌های منشآت منشاء/الانشاء اثر نظام‌الدین عبدالواسع نظامی باخزری و منشآت شهاب‌الدین عبدالله مروارید که در بردارنده اسناد و مدارک مهمی از دوره تیموریان است، فرمان‌های بسیاری در مورد انتصاب متولی موقوفات و ضرورت نظارت بر موقوفات وجود دارد (نظامی باخزری، ۱۳۵۷: ۱/ ۱۲۵-۱۴۴، ۱۶۸-۱۷۲، ۱۸۰-۱۸۲، ۲۲۱-۲۲۲، ۲۲۹-۲۴۴، ۲۷۵-۲۸۴؛ مروارید، ۱۳۹۲: ۶-۸، ۲۷، ۳۴-۳۸، ۶۰-۶۶، ۷۰-۷۹، ۸۹، ۲۰۲)، که بیانگر وجود موقوفات بسیار در هرات و بخش‌هایی از خراسان می‌باشد. خواندمیر در کتاب مکارم/الاخلاق از احداث حوض‌ها، مساجد، پل‌ها و حمام‌ها و رباط‌های متعدد در هرات، خراسان و ماوراءالنهر خبر می‌دهد که توسط خیرین و به صورت عام‌المنفعه ساخته شده بودند. به عنوان مثال او از ۵۲ رباط، ۱۶ پل، ۹ حمام و ۱۹ حوض نام می‌برد (خواندمیر، ۱۳۷۸: ۹۲-۹۴).

در دوره حکومت شاهرخ تیموری، مساجد، مدارس، رباط‌ها، حمام‌ها، باغات و کاروانسراهای متعدد در هرات و برخی از مناطق خراسان توسط او، همسران، فرزندان و بزرگان دولت احداث گردید که بسیاری از این بناها عام‌المنفعه و دارای موقوفات بودند. به عنوان مثال شاهرخ تیموری در روبه‌روی قلعه اختیارالدین در هرات مدرسه و خانقاهی ساخت و حمام و کاروانسرای را برای تأمین مخارج آن وقف کرد (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۶-۱۷۰).

سلطان حسین بایقرا و صاحب‌منصبان حکومت او عمارات، باغ‌ها، مساجد، مدارس، رباط‌ها و خانقاه‌های متعدد ساختند. این حاکم تیموری مدرسه و خانقاهی بسیار زیبا در سر پل انجیل در هرات ساخت و در نزدیکی آن حمام و کاروانسرای بنا و بر مدرسه و خانقاه مذکور وقف کرد (همان: ۱۷۲-۱۷۶). یکی از دلایل گسترش ساخت بناهای عام‌المنفعه در دوره سلطان حسین بایقرا، اقدامات و حمایت‌های دوست و وزیرش یعنی امیر علیشیر نوایی بود. امیر علیشیر نوایی بناهای متعددی ساخت و بر آن‌ها موقوفات بسیاری تعیین کرد که بنا به نوشته دولتشاه سمرقندی ارزش آنها حدود ۵۰۰ تومان کپکی بود (دولتشاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۵۰۵، ۵۰۶). مشهورترین بنای وقفی امیر علیشیر مجتمع اخلاصیه در کنار رود انجیل در هرات بود که شامل اماکنی مثل مدرسه، خانقاه، دارالشفاء بود (خواندمیر، ۱۳۷۸: ۶۳).

ایجاد و مرمت سیستم‌های آبرسانی

بدون شک رفتار و اقدامات تیمورگورکانی (۷۷۱-۸۰۷ ه.ق) بر جانشینانش تأثیر داشته است. تیمور با وجود حملات بی‌رحمانه و ویرانی سرزمین‌ها، به آبادانی شهرها به ویژه به ترمیم سیستم‌های آبرسانی اهمیت می‌داد (یزدی ۱۳۸۷/۲: ۱۳۳۹). تیمور فرمان داد که هر کس صحرائی آباد کند، کاریزی احداث نماید یا باغی را سرسبز کند و یا مواضع ویرانی را آباد نماید، در سال اول به عنوان مالیات از او چیزی نگیرند و در سال دوم آنچه به رضای خود دهد، بگیرند و در سال سوم موافق رسوم سال مال بگیرند (حسینی تربتی، ۱۳۴۲: ۳۶۶). تیمور در سال ۸۰۴ ه.ق جویی را که از رود ارس کشیده شده بود، تعمیر کرد و آن جوی به نهر برلاس موسوم گشت. اقدام دیگر تیمور، تعمیر شهر بیلقان بود. در جریان این بازسازی به دستور تیمور نهری از رود ارس بریده شود و در بیلقان جاری شد (یزدی، ۱۳۸۷/۲: ۱۱۱۹-۱۱۲۱، ۱۲۱۸-۱۲۲۰؛ خواندمیر، ۱۳۸۰/۳: ۵۰۲-۵۰۳، ۵۱۹). این موضوع نشان دهنده اهمیت احیاء سیستم‌های آبرسانی در نزد امیر تیمور است.

جانشینان تیمور به ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی توجه داشتند. یکی از اقدامات شاهرخ تیموری (۸۰۷-۸۵۰ ه.ق) در جهت آبادانی و رونق اقتصادی، بازسازی شهر مرو بود. شاهرخ در ذی‌القعدة سال ۸۱۲ ه.ق تصمیم گرفت، شهر مرو را که به دست تولی پسر چنگیزخان خراب شده بود، آباد کند. از آن جا که آبادانی شهر بدون ترمیم سیستم‌های آبرسانی امکان‌پذیر نبود و آب مرو هم که از رود مرغاب

بود، بند آن را آب برده بود و جوی آن نیز انباشته گشته بود، شاهرخ دستور داد، جوی‌های را که انباشته شده بود، باز کنند و بند مرغاب را ببندند (حافظ ابرو، ۱۳۸۰/۳: ۳۳۷ - ۳۳۹؛ سمرقندی، ۱۳۸۳/۲: ۱۱۵ - ۱۱۶). بدین ترتیب امکان زراعت در مرو فراهم شد.

هرات پایتخت شاهرخ، در سایه امنیتی که به وجود آمده بود، شاهد آبادانی و رونق کشاورزی بود. در کتاب *جغرافیای حافظ ابرو* که اوضاع زمان شاهرخ را نشان می‌دهد از کاریزها، روستاها و مزارع متعدد در ولایات هرات نام برده می‌شود (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۱۷-۲۷). همچنین ابونصری هروی در *رساله طریق قسمت آب قُلب* می‌گوید «بلوک کمبراق که ... حضرت خاقان مغفور شاهرخ میرزا که نقل از دفترخانه آورده بوده‌اند، نوشته، به همین دستور عمل می‌فرموده‌اند» (ابونصری هروی، ۱۳۴۷: ۸۱). این موضوع نشان می‌دهد که شاهرخ اقداماتی در مورد شیوه تقسیم آب در هرات داشته و نوشته‌های در این مورد موجود بوده است.

یکی از اقدامات سلطان ابوسعید تیموری (۸۵۵ - ۸۷۳.ق) در زمینه آبرسانی، بستن بند گلستان بود. او فرمانی در مورد احداث این بند صادر و قطب‌الدین محمد خوافی را مأمور رسیدگی به امور آن نمود (نویسی، ۱۳۷۰: ۳۱۳). اقدام دیگر سلطان ابوسعید، احداث جوی سلطانی در هرات بود. در سال ۸۷۳.ق ابوسعید در حوالی خراسان بود، وزیرش قطب‌الدین طاووس سمنانی در احداث جوی سلطانی تلاش فراوانی کرد. احداث این جوی با بریده شدن سنگ‌ها، بستن طاق، پل و شکسته شدن سنگ‌های بزرگ امکان‌پذیر گشت و به واسطه آن مناطق بسیاری در شمال شهر هرات مزروع شد (سمرقندی، ۱۳۸۳/۲: ۹۸۱ - ۹۸۲). همچنین ابونصری هروی در *رساله طریق قسمت آب قُلب*، به اقدامات سلطان ابوسعید تیموری در زمینه سازمان‌دهی و تقسیم آب هرات اشاره می‌کند (ابونصری هروی، ۱۳۴۷: ۱۵) که بیانگر تداوم این اقدامات تا زمان ابونصری هروی یعنی در سال‌های انتهایی قرن نهم هجری قمری است.

سلطان حسین بایقرا (۸۷۵ - ۹۱۱.ق) به احداث و احیاء سیستم‌های آبرسانی اهتمام داشت. او قنات‌هایی را که از زمان هجوم مغول مسدود شده بود، مرمت و لایه رومی نمود. (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۵۳۹-۵۴۰). در نتیجه اقدامات سلطان حسین بایقرا در جهت احداث نهرها و قنات‌ها، اراضی خشک و موات از جمله «از خطه مرغاب تا مروشاهجان» که حدود سی فرسخ صحرای موات فاصله

بود، و از سرخس تا مرو بیست و پنج فرسخ دیگر، مزروع شد (اسفزاری، ۱۳۳۹/۲: ۳۷۴ - ۳۷۵). در زمان سلطان حسین بایقرا در بلوک زاول در اسفزار هشتاد کاریز جاری وجود داشت که همه آنها پر آب بود و بر سر راه این قنات‌ها قریه‌ای وجود داشت (اسفزاری، ۱۳۳۸/۱: ۱۱۵).

علاوه بر سلاطین، اُمرا و صاحب منصبان نیز برخی اقدامات در حوزه تأمین آب انجام دادند. جلال‌الدین فیروزشاه از اُمرای شاهرخ تیموری، در بیرون درب‌ملک در هرات دو حوض سرپوشیده احداث نمود (خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۶۸). مولانا یعقوب پروانه‌چی از دیگر مقامات دولت شاهرخ تیموری هم درگازرگاه هرات حوض سرپوشیده‌ای بنا نمود (همان: ۱۶۹).

با توجه به کم‌آبی شهر یزد و اهمیت بیشتر تأمین آب، در دوره جانشینان تیمور چاه‌ها، قنات‌ها و آب‌انبارهای متعدد توسط حاکمان، صاحب‌منصبان و بزرگان این شهر احداث شد. شاه نظام کرمانی که در سال ۸۱۹ ه.ق به حکومت یزد گماشته شده بود، چاه‌خانه آب سرد واقع در کنار مسجد جامع یزد را فراخ و تجهیز نمود (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۸۵، ۶۳۶۴). او همچنین، چاه‌خانه‌ی دارالشفای صاحبی در یزد را فراخ کرد. البته در سال ۸۴۹ ه.ق خواجه روح‌الله مولانا فرج از صاحب منصبان و بزرگان شهر، بار دیگر این چاه‌خانه را عمارت کرد (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۹۷-۱۹۸). در سال ۸۳۰ ه.ق خواجه حاجی بایزید زواره‌ای، چاه آب سرد سرچم را در بیرون شهر یزد حفر کرد (جعفری، ۱۳۸۴: ۱۸۸). در سال ۸۳۱ ه.ق خواجه نورالدین محمد کمال «مباشر اموالی» یزد، چاه آب سرد چهارمنار را از نو عمارت کرد (کاتب، ۱۳۸۶: ۱۹۹). مولانا شرف‌الدین یعقوب قاضی در محله مدرسه عبدالقادریه، بناهای متعددی از جمله چاه‌خانه و حوض آب ساخت. خواجه صدرالدین احمد ابیوردی در خارج شهر یزد، در کوچه باغ صوفیان آب‌انبار احداث نمود. خواجه حاجی علاء‌الدین قنادی در کوچه قنات ابرو مبارکه، آب‌انبار احداث کرد. رئیس تاج‌الدین بن غیاث‌الدین سنغر آب‌انباری در شهر یزد ساخت. در سال ۸۴۴ ه.ق نیز آقا یوسف حلبی مشهور به چهره در محله دھوک سفلی آب‌انبار بنا کرد (جعفری، ۱۳۸۴: ۷۶، ۸۸-۹۲).

البته از دوره تیموری آب‌انبارهای بدون کتیبه‌ای برجای مانده است که در مورد آنها در کتب تاریخی اطلاعی وجود ندارد. آب‌انبارهای خطیب، خواجه‌یار، شاهزاده‌های شیرخانه و نشتیفان در بخش مرکزی، آب‌انبارهای سلطان شکریار و جوجوی در بخش سنگان، آب‌انبار سیجاوند در روستای سیجاوند و آب‌انبار رباط زیارت در روستای فدک بخش سلامی از آب‌انبارهای خواف هستند که در دوره حکومت

تیموریان احداث گردیده‌اند (ابراهیم بای سلامی، ۱۳۹۲: ۶۰-۶۳، ۱۲۳-۱۳۰، ۲۰۷-۲۰۹) و اطلاعاتی در مورد بانی آنها وجود ندارد. آب‌انبار سید اسحاق و احتمالاً آب‌انبارهای شاهزاده حسین و چهار سوق در شهر ساوه (کریمیان، رحیم‌نژاد، ۱۳۹۵: ۳۸) و حوض‌انبار سرخ کوه در شهر فردوس (نهاری، قرائتی، ۱۳۹۴: ۸) از آثار دوره تیموری هستند.

موقوفات و وقف نامه های مرتبط با آب

در دوره تیموریان تعداد قابل توجهی وقف نامه مرتبط با آب وجود دارد که بررسی آنها مهم و مبین اهمیت آب در حکومت تیموریان است.

وقف نامه خواجه نجم‌الدین علوی حسینی

خواجه نجم‌الدین علوی حسینی فرزند خواجه کمال‌الدین از عرفای اواسط دوره تیموری بود. از جمله اقدامات او تعمیر سد مهار در اسفراین بود که احتمالاً بنای اولیه آن مربوط به دوران ساسانی می‌باشد. آب این سد برای آبیاری مزارع به دشت‌های اطراف منتقل می‌شد. بر طبق وقف‌نامه برجای مانده، خواجه نجم‌الدین در سال ۵۸۲۰ ق. سهامش از قنوات متعدد در شهرهای خوشان (قوچان)، اسفراین، جوین و ... را بر اولادش وقف کرده است. بر طبق وقف‌نامه مذکور، پنج فقره قنات در بلوک جوین وقف گردیده که در این میان، قنات الاسود چهل زوج و چهار قنات دیگر هر کدام ده زوج بوده است. همچنین خواجه نجم‌الدین در میاندشت (میان اسفراین و جوین)، سدی با هزینه خویش ساخت و چهار قنات در پایین آن حفر و وقف نمود (شاهد، ۱۳۶۹: ۵۶۸-۵۷۱). خواجه نجم‌الدین علوی حسینی در « انتهای حوزه اسفراین تا قسمت بالای قریه صحن‌الخاص » یازده قنات و در قسمت سفلی بلوک اسفراین، سهام خود از دو قنات که شامل ۱۴ شبانه‌روز از قنات بابا فیض‌خان و دوازده شبانه‌روز از قنات نصیرآباد می‌شد را وقف کرد. خواجه نجم‌الدین پنج قنات را درخوشان وقف نمود. البته در میان این پنج قنات، نصف قنات جمال‌آباد بر امامزاده جعفر ملقب به سلطان قاسم و مشهور به آقا امام و نصف دیگر بر اولاد واقف، وقف گردیده بود. علاوه بر موارد ذکر شده، بر طبق وقف‌نامه خواجه نجم‌الدین، یک زوج از کل ۴۰ زوج، یک قنات در ناحیه رود ماوان (مایان)، یک زوج از قنات کمال‌آباد، سهامی از یک قنات درخیرآباد و یک زوج از قناتی در سیاه دشت را وقف گردانیده بود (همان: ۵۷۱-۵۷۳).

وقف نامه رکن‌الدین عمیدالملک سمنانی

از قاضی رکن‌الدین عمیدالملک سمنانی، وقف‌نامه‌ای مربوط به سال ۵۸۷۰ ق. برجای مانده است. مهم‌ترین اقدام قاضی رکن‌الدین عمیدالملک، احداث کاریز رکن‌آباد در جنوب شهر سمنان بود. بر طبق وقف‌نامه بر جای مانده، کاریز رکن‌الدین آب محلات بسیاری را در سمنان تأمین می‌کرد. بر طبق وقف‌نامه، قاضی رکن‌الدین عمیدالملک سمنانی، علاوه بر قنات رکن‌آباد، سهامش از قنوات علوی و سفلی قریه علاء در سمنان را وقف کرده است. همچنین قاضی رکن‌الدین یک سهم از اصل سی سهم از جمع قنوات خوریان در بسطام را که دو شبانروز از اصل شصت شبانروز بوده، وقف نموده است. قاضی رکن‌الدین در وقف‌نامه می‌گوید کاریزها و اراضی را که وقف کرده در طول سی سال عمارت کرده است (رضایی، ۱۳۸۶: ۷۹-۸۶، ۹۲) که بیانگر توجه و اهتمام او به ضرورت گسترش سیستم‌های آبرسانی و نیاز جامعه بوده است.

بر طبق وقف‌نامه قاضی رکن‌الدین عمیدالملک سمنانی، متولی شخص واقف و بعد از فوت واقف، همسرش فاطمه خاتون و بعد فرزندانش صدرالدین عبدالله و شمس‌الدین محمود و فرزندان ذکور آنها است و عایدی موقوفات ابتدا می‌بایست صرف تعمیر و آبادانی املاک می‌شد و مابقی صرف مصارف تعیین شده برای خانقاه و سایر بناهای احداثی واقف می‌شد. او شرط کرده، متولی املاک و اراضی را به مدت بیش از یکسال اجاره ندهد و هر بیست سال وقف‌نامه تجدید شود تا تغییرات احتمالی اعمال شود. همچنین بر طبق آنچه در وقف‌نامه آمده، قاضی رکن‌الدین توانسته فرمان معافیت موقوفاتش را از حکام زمانه بگیرد (همان: ۸۷-۹۲)، که بیانگر نفوذ و قدرت چانه‌زنی او در برابر آنان می‌باشد.

بر طبق وقف‌نامه مذکور، پدر قاضی رکن‌الدین عمیدالملک، جویی به نام غیاث‌آباد را جاری و بر خانقاه سر مزارش در سمنان وقف نموده بود. قاضی رکن‌الدین عمیدالملک، کاریزی به نام حجت‌آباد را در سمنان حفر کرد و بر فردی که از آن با نام «فرزند مرحوم مغفور غیاث‌الدین محمد» نام برده شده، بخشید. همچنین او کاریزهایی را به نام فرزندانش شمس‌الدین محمود و صدرالدین عبدالله (صدرآباد) جاری کرده بود (همان: ۸۰، ۸۲)، همه این موارد نشان می‌دهد، با توجه به خشکی آب و هوا و کم‌آبی در سمنان، کاریزها در تأمین پایدار آب این منطقه نقش عمده‌ای داشته‌اند و این مسئله مورد توجه خاندان قاضی رکن‌الدین عمیدالملک قرار گرفته و آنان از نفوذ و تمکن مالی خویش در این راستا استفاده نموده و به اقدامات عام‌المنفعه در این حوزه روی آورده‌اند.

موقوفات بقعه فخریه خنج فارس

وقفنامه بقعه فخریه در خنج فارس، مربوط به نیمه نخست قرن نهم هجری قمری یعنی دوره حکومت نوادگان تیمور است. وقفنامه مذکور مربوط به فرقه شمسیه^۳ و در شیراز نگارش یافته است. به موجب این وقفنامه پیروان طریقت شمسیه، املاک و مزارع بسیاری را با منابع آبی منسوب به آن چون رودخانه، چاه، چشمه و قنات در خنج و برخی مناطق جنوبی و گرمسیری ایالت فارس شامل فیروزآباد، افزر، صیمکان، خوزرک و بوشکان، کارزین، هرم و خنیققان بر بقعه فخریه در خنج وقف نموده‌اند. در بین موقوفات چندین آسیاب آبی هم وجود دارد. متولی موقوفات کاکا شمس‌الدین محمد بن الحسن ابی‌نجمی ملقب به شیخ‌الاسلام اعظم از شخصیت‌های برجسته طریقت شمسیه بود. عواید موقوفات بر طبق وقفنامه باید ابتدا برای عمارت موقوفات صرف می‌شد و مابقی برای مصارف تعیین شده بقعه فخریه، هزینه می‌شد. همچنین املاک وقف شده، نباید به مدت بیش از یک سال تحت‌عنوان اجاره یا طرق دیگر به دیگران واگذار می‌گردید. تعیین دقیق منابع آبی موقوفات بقعه فخریه (احمدلو، ابونجمی، ۱۴۰۰: ۵-۱۱)، با توجه به اولویت مصرف عواید موقوفات برای عمارت و مرمت خود رقبات و خشکی، کم‌آبی و اهمیت آب در مناطق جنوبی فارس، بسیار ارزشمند است. این موضوع بیانگر توجه آگاهانه فرقه شمسیه به موضوع آبرسانی و اهمیت آن است.

وقفنامه مدرسه پریزاد

مدرسه پریزاد، در سال ۸۲۰ه.ق در مجاورت مسجد گوهرشاد و روبروی مدرسه دودر در مشهد احداث گردید. بانی این مدرسه پریزاد از ندیمان گوهرشاد همسر شاهرخ تیموری بود. بر طبق وقفنامه‌ای که در سال ۸۲۳ه.ق تنظیم شده، پریزاد این مدرسه را وقف طلاب زائر امام رضا (ع) کرده است. این مدرسه موقوفاتی بسیاری داشته که از جمله آن سهمی از آب بوده است، به عنوان مثال در بخشی از وقفنامه آمده « تمامی کل میاه مزرعه باغو با طاحونه و ملحقات» وقف گردیده است (پسندیده، ۱۳۸۳: ۱۵).

وقفنامه امامزاده جعفر دامغان

وقفنامه امامزاده جعفر دامغان در سال ۸۱۵ه.ق تنظیم شده است. بانی موقوفات امامزاده جعفر، امیر سیف‌الدین علی کیا ابن سراج‌الدین رستم بن ابراهیم بن حاجی (هزار جریبی) است. وی ظاهراً از امرای سلسله کارکیای گیلان بوده است و املاکی را بر بقعه امامزاده جعفر دامغان وقف کرده که از جمله آن،

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱- بهار ۱۴۰۲، صفحه ۳۱-۵۶.

نصف قنات قریه معروف به «دِهْو» در توابع دامغان بوده است. همچنین مزارع و آسیاب‌هایی را با منابع آبی آن، در مصارف تعیین شده، بر بقعه مذکور وقف کرده است. برای این موقوفات شروطی تعیین شده که از جمله آن این بود که به کسانی که امکان تعدّی و سرکشی دارند و به مدت بیش از سه سال اجاره داده نشود. تولیت موقوفات به فردی که مجاور و ملازم بقعه امامزاده جعفر دامغان بود، تعلق داشت. همچنین این وقف‌نامه بعد از گذشت ده سال، باید توسط قضات زمانه مجدداً تنظیم می‌شد (اسناد معماری ایران، ۱۳۸۸: ۲۴-۲۸).

وقف‌نامه تاج‌الدین حسن حسینی افوشته‌ای

تاج‌الدین حسن بن شمس‌الدین محمد حسینی افوشته‌ای مشهور به سید واقف، اماکنی چون خانقاه (حسینیّه)، حمام و گنبد سبز [مقبره و محل دفن خود و اولادش] را در روستای افوشته در نطنز اصفهان احداث و موقوفاتی برای آنها تعیین کرد. وقف‌نامه سید واقف مربوط به سال ۵۸۵۷ ق. است. رقبات وقف‌نامه، شامل نصف املاکی مثل اراضی و مزارع، قنوات، باغ‌ها، آسیاب (یازده آسیاب) بود که برای مصارف تعیین شده برای خانقاه و گنبد سبز وقف گردیده بود. نصف دیگر املاک مذکور را تاج‌الدین حسن حسینی بر فرزندان سید کمال‌الدین اسماعیل، سید ظهیرالدین نورالله و سید شمس‌الدین محمد وقف کرده بود. البته با این شرط که نیمی از املاک وقف شده بر فرزندان، وقف بر سید کمال‌الدین اسماعیل باشد و نصف دیگر بر دو برادرش. همچنین واقف املاک را بعد از فرزندان بر فرزندان آنها وقف کرده بود. متولی موقوفات شخص واقف و بعد از او متعلق به فرزند بزرگ او و فرزندانش بود. متولی بر طبق وقف‌نامه باید مخارج عمارت املاک و زراعت را مقدم بر سایر هزینه مقدم می‌داشت و بعد از آن به عمارت گنبد و خانقاه می‌پرداخت (اسناد معماری ایران، ۱۳۸۸: ۳۹-۴۶).

وقف‌نامه امیر چقماق

امیر جلال‌الدین چقماق شامی بنا به فرمان شاهرخ تیموری، حاکم یزد شد و بناهای بسیاری در این شهر از جمله آب‌انبار و چاه آب سرد ساخت (مستوفی بافتی، ۱۳۴۲/۱: ۱۶۹، ۱۷۰). بر طبق وقف‌نامه‌ای که از او باقیمانده، امیر چقماق و همسرش بانو ستی فاطمه در شهر یزد، در خارج از دروازه مهریجرده نزدیک بازار سر ریگ و مزار امیر سید علی قوام‌الدین و متصل به محله دھوک سفلی؛ مسجد، خانقاه، آب‌انبار، نهر آب و چاه آب سرد احداث کرده‌اند. در وقف‌نامه امیرچقماق، موقوفات امیر چقماق و

همسرش بر اماکن مذکور از یکدیگر تفکیک شده‌اند. این موقوفات در مناطق مختلف ولایت یزد مثل میبد، طبس گیلک، مهریز قرار داشتند و شامل املاک متعدد چون عمارت و اراضی، کاروانسرا، سهامی از چند قریه، آسیاب، باغ، چند دکان و حبابه از قنوات متعدد می‌شدند. در واقع بر طبق وقف‌نامه، بیشترین موارد وقفی مربوط به قنوات است. یکی از مشهورترین این قنات‌ها، قنات خیرآباد (آب دهوک) بود (دانش پژوه، ۱۳۴۶: ۱۰۶-۱۱۵).

کاریز خیرآباد از طرف مهریجرده جاری می‌شد، در آن زمان کم آب شده بود. مالکان به امیر چقماق فروختند و او این کاریز را عمارت کرد و آبش زیاد شد. آب کاریز خیرآباد از بیشتر خانه‌های دهوک می‌گذشت و چندین آب‌انبار از آن پر می‌گشت. آب دهوک آب‌انباری را که بر در مسجد جامع و خانقاه قرار داشت، مملو می‌کرد و عموم مردم از آن نفع و خیر تمام می‌یافتند. همچنین آب دهوک در کاروانسرای احدائی امیر چقماق در محله دهوک، جاری می‌شد. امیر چقماق در میان کاروانسرا قنات-خانه نیکو و آب‌انبار بنا کرده بود (جعفری، ۱۳۸۴: ۶۴، ۶۵، ۱۸۰؛ کاتب، ۱۳۸۶: ۹۰، ۹۴).

متولی موقوفات امیر چقماق و همسرش، فرزندشان شمس‌الدین محمد و بعد فرزندان ذکور او بود. بر طبق وقف‌نامه، متولی نباید املاک را به مدت بیش از سه سال و به افرادی که گمان تعدی می‌رفت، اجاره می‌داد. همچنین متولی می‌باید عواید موقوفات را ابتدا هزینه آبادانی و تعمیر املاک وقفی می‌کرد و سپس در موارد تعیین شده خرج می‌کرد (دانش پژوه، ۱۳۴۶: ۱۱۳-۱۱۵). با توجه به این که سیستم آبرسانی شهر یزد بر پایه قنات‌ها قرار داشت، وقف قنات‌های متعدد توسط امیر چقماق و همسرش بسیار ارزشمند بود، زیرا عواید این قنوات وقفی ابتدا صرف لایروبی و مرمت مداوم خودشان می‌شد و این مسئله موجب تأمین پایدار آب شهر می‌شد.

موقوفات امیر علیشیر نوایی

امیر علیشیر نوایی وزیر، ادیب و دانشمند دوران سلطان حسین بایقرا بود. او آب چشمه گل (گلسب، گیلاس) در شهر طوس را که از چشمه‌های مشهور خراسان بود، در مشهد جاری کرد و مشکل بی‌آبی ساکنان و مجاوران حرم حضرت امام رضا (ع) را بر طرف کرد (دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲: ۵۰۶). امیر علیشیر بناهای عام‌المنفعه متعددی چون خانقاه، مسجد و مدرسه ساخت و املاکی چون چشمه بر این بناها وقف نمود، که چشمه‌ای با تمام ملحقات در بادغیس از آن جمله بود (نوایی، ۱۳۳۳: مقدمه: کا،

کب). اگرچه امیر علیشیر از واقفان بزرگ در دوره تیموری بود، به نظر می‌رسد موقوفات آبی او نسبت به سایر موارد وقفی‌اش چشمگیر نبوده است.

وقف حوض انبار سیدی

یکی از بناهای وقفی در حوزه آبرسانی در دوره تیموری، حوض انبار سیدی است. این حوض انبار از قدیمی‌ترین حوض انبارهای استان خراسان جنوبی محسوب می‌گردد. حوض انبار سیدی که در شهر قدیم تون در بخش مرکزی فردوس واقع بوده، اکنون به دلیل تخلیه شهر قدیم تون و متروک شدن بناهای آن، در میان باغات و زمین‌های کشاورزی قرار دارد. سردر ورودی این بنا، هفت متر ارتفاع دارد و دارای پوششی با طاق جناغی است که با آجر و ساروج احداث گردیده است. هفده پله امکان دسترسی به مخزن آب را فراهم می‌کرده است. از نکات قابل توجه این بنا تزئینات آجرکاری است. این حوض انبار دارای کتیبه‌ای به سال ۸۹۰ ه.ق است که در حال حاضر در جای اصلی خود قرار ندارد. این اثر با شماره ۱۱۹۹۱ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است (عنانی، محمدیان و شریف کاظمی، ۱۳۹۳: ۲۲-۲۴). بر طبق متن کتیبه حوض انبار سیدی، این بنا در ماه رجب سال ۸۹۰ ه.ق به سعی فردی به نام سید بن طاهر بن یحیی وقف شده است. همچنین آب مورد استفاده برای این حوض انبار، همان قنات شهر تون بوده است (یاحقی، بوذرجمهری، ۱۳۷۴: ۷۰).

سایر موقوفات

بیشترین تعداد موارد وقفی در حوزه سیستم‌های آبرسانی، قنات بود. در سال ۸۵۷ ه.ق هنگامی که یکی از عرفا به نام شیخ بهاء‌الدین عمر فوت کرد، ابوالقاسم بابر (حک: ۸۵۲ - ۸۶۱ ه.ق) قریه جقاره (مسکن شیخ) و کاریز مختار در هرات را وقف مزار شیخ بهاء‌الدین عمر کرد (میرخواند، ۱۳۸۵/۶: ۵۵۳۱، ۵۵۳۲؛ اسفزاری، ۱۳۳۹/۲: ۱۷۵). فرزندان جلال‌الدین فیروزشاه هم کاریزی را که نزدیک مزار شیخ بهاء‌الدین بود، وقف کردند (سمرقندی، ۱۳۸۳/۲: ۷۲۹).

در ولایت سبزوار مختصر آبی بود که مقداری از آن به مصرف عموم می‌رسید و مقداری هم بر مزاری وقف شده بود. این آب به مرور زمان به دیوان منتقل شده بود و از آن هر سال ۷۵ دینار کپکی عوارض دریافت می‌کردند. بنا به تقاضای کمال‌الدین حسین کاشفی^۴ عوارضی که از این آب می‌گرفتند، لغو

گردید و قرار شد این آب به مصرف عموم مردم برسد و وقف گردد (نظامی باخزری، ۱۳۵۷: ۱/ ۱۸۵-۱۸۶).

در زمان سلطان حسین بایقرا، بند سلومد در خوف توسط خواجه قوام‌الدین نظام‌الملک، مشرف دیوان خراسان برای وقف بر بقاع خیر سلطان حسین بایقرا احداث شد (اسفزاری، ۱۳۳۸/۱: ۱۹۹، ۲۰۰). سلطان حسین بایقرا در حکم مشرفی قوام‌الدین ابوالقاسم برای بقعه منسوب به امام علی (ع) در بلخ، از او می‌خواهد در حفر کاری که برای موقوفات آن بقعه تعیین شده، اهتمام فراوان کند و هرچه زودتر آن را به اتمام رساند (نظامی باخزری، ۱۳۵۷: ۱/ ۲۷۸، ۲۷۹). در فرمان تولیت موقوفات خانقاه خواجه عبدالله انصاری برای فردی به نام سید نورالدین محمد کاظمی درگازرگاه شهر هرات به نظارت بر موقوفات خانقاه از جمله قنوات اشاره شده است (همان: ۱۳۷-۱۳۹).

در دوره تیموری بسیاری از افراد خیر، بانی اقدامات عام‌المنفعه درحوزه آبرسانی بودند. خواندمیر در کتاب مکارم/لاخلاق از نوزده حوض به اسم نام می‌برد که « بانی مبنای خیرات » ساخته بودند (خواندمیر، ۱۳۷۸: ۹۳). فردی به نام عمده‌الملک نظام‌الدین درویش علی کوکلتاش، نه‌ری مشهور به « مردگوش » در شهر بلخ را که تخریب شده بود، احیاء کرد و نام « فیض‌آباد » را بر آن گذاشت. از آنجا که بر طبق قوانین ولایت بلخ، هرکس نهر یا قناتی را جاری می‌کرد می‌بایست چهار دانگ را به دیوان می‌داد، این فرد تقاضا کرد دو دانگ نهر « بوره لیگ » و « کلته » را که خریداری نموده بود، در عوض چهار دانگ مالیات نهر فیض‌آباد به دیوان واگذار کند تا بتواند تمام نهر فیض‌آباد را وقف کند که این درخواست مورد قبول واقع شد (مروارید، ۱۳۹۲: ۲۰، ۲۱).

نتایج پژوهش

بررسی ها نشان داد دوره جانشینان تیمور از ادوار اعتلای فرهنگ وقف بود. در این دوره احداث ابنیه و تعیین موقوفات برای تأمین مخارج آن رایج بود و این مسئله به عمران و آبادانی یاری رساند. با توجه به نقش حیاتی دسترسی به آب در آبادانی به ویژه در رونق کشاورزی یکی از اقدامات جانشینان تیمور، ایجاد و احیاء سیستم‌های آبرسانی بود که اغلب در هرات و حوالی آن و بخش‌هایی از خراسان صورت گرفت. در این دوره با توجه به کم آب و خشک بودن اغلب مناطق ایران و دور بودن از پایتخت جانشینان تیمور یعنی هرات، ایجاد و بازسازی سیستم‌های آبرسانی توسط افراد خیر، صاحب‌منصب و

ذی نفوذ مثل عرفا و با بهره‌گیری از ظرفیت نهاد وقف صورت گرفت. بنا بر نتایج این پژوهش، علی‌رغم اقدامات عام‌المنفعه و برخی موقوفات جانشین تیمور در حوزه آبرسانی، اقدامات وقفی که توسط افراد خیر و صاحب‌نفوذ به خصوص در مناطق مرکزی ایران و دور از پایتخت انجام شد، گسترده‌تر و چشمگیرتر بود. با توجه به این که عواید موقوفات آبی، ابتدا صرف تعمیر و بازسازی خودشان می‌شد، وقف به تأمین پایدار آب یاری رساند. همچنین باید به این نکته توجه کرد که در کتب تاریخی اغلب به موقوفات سلاطین، حکما و صاحب‌منصبان پرداخته شده و اشاره‌ای به موقوفات آبی سایر افراد خیر نشده است، این درحالی است که در بسیاری موارد، موقوفات افراد خیر وسیع‌تر و دارای موارد بیشتری بوده است و ما تنها از طریق وقفنامه‌های که گاه بر جای مانده‌اند از این موضوع آگاهی می‌یابیم.

پیوست:

۱. سوراخ آبی که از نهر بزرگ گرفته می‌شود و آب از آن به اندازه مشخص جاری می‌شود.
۲. واژه‌های حوض انبار، حوض، سردابه، مصنع، منبع، آبدان، آبگیر و برکه همگی مشخص کننده معنای آب‌انبار می‌باشد (صالحی و فرستاده، ۱۳۹۱: ۵۲).
۳. بنیانگذار طریقت شمسیه شیخ محمد ابونجم (۷۸۶-۷۰۴ ه.ق)، از عرفای مشهور قرن هشتم هجری قمری بود. تذکره ابونجم در شرح احوال شیخ محمد ابونجم تألیف شده است. شیخ محمد ابونجم مورد احترام سلاطین آل مظفر بود.
۴. از دانشمندان بزرگ دوره تیموری،

منابع و مطالعات

- ابراهیم بای سلامی، مهری (۱۳۹۲). *بناهای تاریخی خواف از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار*، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، مشهد: دانشکده الهیات شهید مطهری دانشگاه فردوسی مشهد.
- ابونصری هروی، قاسم بن یوسف (۱۳۴۷). *رساله طریقی قسمت آب قُلب و مرد جوی و اراضی بلوکات ولایات*، تصحیح مایل هروی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- احمدلو، رسول، محمد ابونجمی (۱۴۰۰). «وقفنامه بقعه فخریه درخنج فارس»، *تاریخنامه خوارزمی*، س ۹، ش ۳۴، صص ۳-۱۶.

- اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۸). *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، ج ۱، تصحیح سید محمد کاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- اسفزاری، معین‌الدین محمد (۱۳۳۹). *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، ج ۲، تصحیح سید محمد کاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- اسناد معماری ایران (۱۳۸۸). تصحیح عمادالدین شیخ‌الحکمایی، دفتر اول، تهران: موسسه ترجمه و نشر آثار هنری.
- افضل‌الدین کرمانی، احمد بن حامد (۱۳۲۶). *تاریخ افضل: بدایع الزمان فی وقایع کرمان*، تصحیح مهدی بیانی، تهران: دانشگاه تهران.
- بغدادی، بهاء‌الدین محمد بن مؤید (۱۳۸۵). *التوسل إلی التوسل*، تصحیح احمد بهمنیار، تهران: اساطیر.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (بی تا). *تاریخ بیهقی*، تهران: دنیای کتاب.
- پسندیده، محمود (۱۳۸۳). «چهار مدرسه موقوفه از دوره تیموریان و صفویان»، *وقف میراث جاویدان*، س ۱۲، ش ۴۷ و ۴۸، صص ۱۴-۱۸.
- جعفری، جعفر بن محمد (۱۳۸۴). *تاریخ یزد*، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، تهران: علمی و فرهنگی.
- جنید شیرازی (۱۳۶۴). *تذکره هزار مزار*، تصحیح عبدالوهاب نورانی وصال، شیراز: کتابخانه احمدی.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۷۰). *جغرافیای تاریخی خراسان*، تصحیح غلامرضا ورهرام، تهران: اطلاعات.
- حافظ ابرو، عبدالله بن لطف‌الله (۱۳۸۰). *زبده‌التواریخ*، مقدمه، تصحیح و تعلیقات سید کمال حاج سید جوادی، ج ۳، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی تربتی، ابوطالب (۱۳۴۲). *تروکات تیموری*، تهران: کتابفروشی اسدی.
- حسینی یزدی، سید رکن‌الدین محمد (۱۳۶۵). *وقفنامه جامع‌الخیرات*، ترجمه سید جعفر غضبان با همکاری سید مکی مکیان و خلیل خجسته، یزد: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه استان یزد.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۸۳۷۲). *مآثرالملوک*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: رسا.

- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۷۸). مکارم/الاخلاق، تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران: میراث مکتوب.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر، ج ۳ و ۴، زیر نظر محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابفروشی خیام.
- خوشنودی، عفت و اصغر منتظرالقائم (۱۳۹۳). «بررسی و توضیح جایگاه موقوفات امام علی (ع)»، شیعه‌شناسی، س ۱۲، ش ۴۸، صص ۲۲۷-۲۴۸.
- چراغی، زهره (۱۳۸۸). تحلیل نقش قنات در حیات تاریخی یزد از دوره‌ی ایلخانان تا دوران پهلوی اول ۶۷۴-۱۳۲۰ ش/ ۱۲۹۵-۱۹۴۱ م، پایان‌نامه‌ی دکتری رشته‌ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی، اصفهان: گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان.
- دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۴۶). «وقفنامه امیر چقماق»، معارف اسلامی، ش ۴، صص ۱۰۶-۱۱۵.
- دولت‌شاه سمرقندی، امیر علاءالدوله (۱۳۸۲). تذکره الشعراء، تصحیح ادوارد براون، تهران: اساطیر.
- رحمتی، محسن (۱۳۹۴). «اوضاع اقتصادی خراسان در عهد سلطان ابوسعید گورکان»، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، س ۴، ش ۲، صص ۷۳-۹۲.
- رحمتی، محسن و فاطمه یوسفوند (۱۳۹۲). «سلطان حسین بایقرا و حیات اقتصادی خراسان»، تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، س ۴، ش ۷، صص ۷۹-۹۹.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۲۵۳۶). وقفنامه ربع‌رشدی، به کوشش مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.
- رضایی، امید (۱۳۸۶).
- «بررسی و مطالعه تطبیقی وقفیه قاضی رکن‌الدین عمیدالملک سمنانی با وقف‌نامه‌های چند ساله»، میراث جاویدان، س ۱۵، ش ۵۹، صص ۶۶-۱۰۱.
- رفیعی، امیرتیمور (۱۳۸۶). «سیری در اوضاع اقتصادی خراسان بزرگ در عهد تیموری»، تاریخ دانشگاه آزاد محلات، س ۲، ش ۶، صص ۶۱-۸۴.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق (۱۳۸۳). مطلع سعدین و مجمع بحرین، ج ۲، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شاهد، احمد (۱۳۶۹). «موقوفات اسفراین و بند مهار»، آینده، س ۱۶، ش ۵-۸، صص ۵۶۸-۵۷۳.

- صالحی، کورش و راضیه فرستاده (۱۳۹۱). «آب‌انبارهای قهستان»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، س ۳، ش ۸، صص ۵۱ - ۶۳.
- عنانی، بهرام، فخرالدین محمدیان و خدیجه شریف کاظمی (۱۳۹۳). «آب‌انبارهای تاریخی و کتیبه‌دار فردوس در خراسان جنوبی»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، س ۵، ش ۱۶، صص ۱۳-۲۵.
- عنبری، مرضیه و انور خالندی (۱۳۹۱). «بررسی مساله وقف در دوره تیموری»، تاریخ پژوهی، ش ۵۱، صص ۱-۲۰.
- فرحناکی، شهرام، جمشید نوروزی، هوشنگ خسروبیگی و شهرام یوسفی فر (۱۳۹۵). «بررسی وضعیت کشاورزی خراسان و ماوراءالنهر در دوره تیموریان»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، س ۵، ش ۱، صص ۴۲-۷۵.
- قانون مدنی زرتشتیان در زمان ساسانیان (۱۳۶۵). گردآوری و ترجمه رستم شهزادی، تهران: انجمن زرتشتیان تهران.
- قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). تاریخ قم، ترجمه تاج‌الدین حسن عبدالملک قمی، تحقیق محمدرضا انصاری قمی، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، گنجینه مخطوطات اسلامی.
- کاتب، احمد بن حسین (۱۳۸۶). تاریخ جدید یزد، بکوشش ایرج افشار، ج ۳، تهران: امیرکبیر.
- کریمیان، حسن و مریم رحیم‌نژاد (۱۳۹۵). «بازیابی ساختار فضایی شهر تاریخی ساوه با اتکای به آثار معماری و شواهد باستان‌شناسانه»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، س ۷، ش ۲۵، صص ۲۹-۴۲.
- گردیزی، عبدالحی بن ضحاک (۱۳۱۵). زین‌الأخبار، مقدمه محمد قزوینی، تهران: کتابخانه ادب.
- لعل شاطری، مصطفی (۱۳۹۷). «فعالیت‌های عام‌المنفعه دربار سلطان حسین بایقرا در خراسان (۸۷۵-۹۱۱ق) (با تکیه بر متون تاریخی)»، تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، س ۲۸، ش ۳۹، صص ۶۵-۸۶.
- لیمبرت، جان (۱۳۸۶). شیراز در روزگار حافظ: شکوهمندی شهر ایرانی در قرون وسطی، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، شیراز: موسسه فرهنگی و پژوهشی دانشنامه فارس.
- مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد (۱۳۸۵). محاسن اصفهان، ترجمه حسین بن محمد آوی، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.

- مروارید، شهاب‌الدین عبدالله (۱۳۹۲). مقدمه، تصحیح و تحشیه «منشآت» شهاب‌الدین عبدالله مروارید، به کوشش اسراءالسادات احمدی، پایان‌نامه دکتری رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی، اصفهان: گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۴۲). جامع مفیدی، ج ۱، بکوشش ایرج افشار، تهران: کتابفروشی اسدی.
- میرخواند، محمد بن خاوند شاه (۱۳۸۵). تاریخ روضه‌الصفاء، تصحیح و تحشیه جمشید کیان‌فر، ج ۶، بخش دوم، چ ۲، تهران: اساطیر.
- نامی، قطب‌الدین خسروشاهی، خلاصه‌الحساب، در مجموعه (طب، ریاضیات، اشعار)، نسخه خطی شماره ۹۰۸۷ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. صص ۲۲-۵۲.
- نرشخی، محمد بن جعفر (۱۳۶۳). تاریخ بخارا، ترجمه احمد بن محمد قباوی، تصحیح محمد تقی مدرس رضوی، تهران: توس.
- نظامی باخزری، نظام‌الدین عبدالواسع (۱۳۵۷). منشاء/الانشاء، ج ۱، گردآوری ابوالقاسم شهاب‌الدین احمد خوافی، به کوشش رکن‌الدین همایونفرخ، تهران: دانشگاه ملی ایران.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۰). اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه عباس، چ ۳، تهران: علمی و فرهنگی.
- نوایی، میرنظام‌الدین علیشیر (۱۳۲۳). تذکره مجالس‌النفائس، به اهتمام علی‌اصغر حکمت: تهران: کتابفروشی منوچهری.
- نهاری، مرتضی و طاهره قرائتی (۱۳۹۴). «نگاهی به حوض‌انبارهای دوره تیموری در شهر فردوس»، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، صص ۱-۱۳.
- یاحقی، محمد جعفر، خدیجه بوذرجمهری (۱۳۷۴)، تون (تاریخ و جغرافیا)، مشهد: آستان قدس رضوی.
- یحیایی، علی (۱۳۹۰). «آب و آبیاری در عهد آل بویه»، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۱۶۵، صص ۳۱-۳۷.
- یزدی، شرف‌الدین علی (۱۳۸۷). ظفرنامه، ج ۲، تصحیح سعید میرمحمد صادق و عبدالحسین نوایی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.